

P. Ricoeuro kuriančioji vaizduotė: naratyvinio tapatumo ir socialinio teisingumo šaltinis

Povilas Aleksandravičius

Europos humanitarinio universiteto
Humanitarinių mokslų ir menų akademinis departamentas
E. paštas povilasal@hotmail.com
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6569-3544>

Santrauka. Straipsnyje analizuojama Paulo Ricoeuro kuriančiosios vaizduotės sąvoka, parodant, kaip šis esminis žmogiškosios sąmonės elementas lemia asmens bei visuomenės tapatumą ir gali būti teisingų socialinių normų ir „gero gyvenimo“ (*vie bonne*) šaltiniu. Vaizduotė, pasižyminti semantinėmis inovacijomis bei euristine funkcija, kuria žmogų apibrėžiantį dinamišką naratyvą ir skleidžiasi kaip specifinis racionalumas, pranokstantis grynai argumentacinių ir leidžiantis spręsti socialinių normų konfliktus. Etinis šio proceso aspektas, implikuojantis trilybę struktūrą aš / kitas / teisingos institucijos, sudaro sąlygas politinėje erdvėje realizuoti teisingumo ir meilės dialektikai, dėl kurios tampa įmanomi novatoriški socialinio teisingumo realizavimo būdai. Straipsnio pabaigoje užduodami kritiniai klausimai, atveriantys tolesnio mąstymo perspektyvą.

Pagrindiniai žodžiai: Ricoeuras, kuriančioji vaizduotė, naratyvinis tapatumas, socialinis teisingumas, meilė

P. Ricoeur's Creative Imagination: The Source of Narrative Identity and Social Justice

Abstract. The paper analyses Paul Ricoeur's concept of creative imagination and shows how this essential element of human consciousness determines personal and societal identity and how it can be a source of just social norms and of 'good life' (*vie bonne*). The imagination, which is characterized by semantic innovations and a heuristic function, creates a dynamic narrative defining a human being and opens as specific rationality surpassing purely argumentative rationality and allowing to solve conflicts of social norms. The ethical aspect of this process, implying a triple structure I/other/just institutions, creates conditions for the realization of the dialectic of justice and love in the political space; due to the dialectic, innovative ways for the realization of social justice become possible. Critical questions intended to open up the perspective for further thinking are posed at the end of the paper.

Keywords: Ricoeur, creative imagination, narrative identity, social justice, love

Received: 15/12/2022. Accepted: 15/02/2023

Copyright © Povilas Aleksandravičius, 2023. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Kad būtų kartu, žmonėms nereikia teisingumo. Jų visuomenės gali tvirtai susiburti, veikiamos su teisingumu nieko bendra neturinčių faktorių, pvz., realaus ar išsigalvoto prieš grėsmės (Schmitt 2007; Bergson 2008: 25–29) arba viso, kas laikoma blogiu, projekcijos į pasirinktą auką – atpirkimo ožį ar nekaltą avinėlį, kurio ritualinis paaukojimas „nuplauna“ kaltę ir vienija (Girard 1982: 167–186, 243–270). Tokie vienybės faktoriai yra ir kolektyvinio tapatumo susidarymo varikliai, produkuojantys naratyvus, mitus, pasaulėžiūras, ideologijas, tradicijas. Šių kolektyvinių tapatumų esminiai principai – homogeniškumas ir nekintamumas. Įvairovė ir naujovės radimasis taip suformuotose visuomenėse yra natūraliai traktuojami kaip grėsmės, kurių įveika tampa vienybės ir tapatumo tvirtėjimo garantu: reikia ne teisingumo, bet priešų ir aukos, kad būtume savimi ir kartu. Iš šios prigimtinės nuostatos kylanti socialinė norma, reglamentuojanti asmenų padėtį ir funkcijas visuomenėje, jų tarpusavio santykius, yra skirtos individo pritaikymui kolektyvinei formai realizuoti ir išankstinėms jo veiklos galimybėms apibrėžti. Asmens unikalumas ir kūrybiškumas, t. y. žmogaus psichės realybė, šiose statiškos visuomenėse yra nuslopinta. Tokiomis sąlygomis net nekyla mintis apie tai, kad asmeniui reiktų duoti tai, kas jam priklauso.

Vis dėlto reisykiais istorijoje vidinės realybės nuslopinimas nepavyksta ir ima veržtis kaip „neteisingumo pajauta“, kaip troškimas būti kitaip ar netgi gyventi „kitaip, nei būti“¹, suteikti balsą aukai, laikytai priešui, kaip tai įvyko, tarkim, bibliinių pranašų laikotarpiu ar evangelijų skelbimo pradžioje (Levinas 1968; Girard 1982: 167–186; Bergson 2008: 68–81, 299–301). Egzistencinio troškimo maitinamas teisingumo reikalavimas keičia istoriją, skatindamas kurti tokias socialines normas, pagal kurias gyvenant kiekvienas gautų tai, kas jam priklauso, t. y. būtų sudarytos sąlygos išsipildyti jo psichei. Tokia yra demokratijos esmė. Čia nenagrinėsime šio virsmo, apsieičia tyrinėto kitur, priešais. Bet užduosime kartu su juo kylantį klausimą: kaip kurti teisingas socialines normas, išvengiant individualių poreikių, teisių ir pažiūrų konflikto?

Iki šiol daugiausia komentarų sulaukiantis pasiūlymas mūsų laikais – J. Rawlso teisingumo teorija (1971), įkvėpta, pasak P. Ricoeuro, tos pačios „neteisingumo pajautos“ (Ricoeur 1991: 196–216). Jos procedūriškumas, intencionalus indiferentiškumas (žymioji „nežinojimo skraistė“), vėlesniuose jo tekstuose įgavęs skirties tarp „suprantančio mokymo“ ir „politinio mokymo“ pavidalą ir turintis vesti racionaliais argumentais besikeičiančius piliečius į „persidengiantį sutarimą“ (*overlapping consensus*) (Rawls 1987: 1; 1993: 134–135), turėtų sukurti optimalias sąlygas kiekvienam piliečiui realizuoti savo galimybes. Tačiau Rawlso kritikai pabrėžia antropologinį šios vilties nepagrįstumą: instrumentinio argumentacinio racionalumo nepakanka nei tam, kad visi piliečiai būtų įtraukti į politinę diskusiją, nei tam, kad tarp jų užsimegztų realaus bendradarbiavimo ryšiai (Ferry 1996: 86–104). Santykiai tarp piliečių turėtų skatinti kiekvieno iš jų žmogiškoje ir individualioje prigimtyje glūdinčių pajėgumų plėtotę, o ne palikti tai savieigai, kuri baigiasi

¹ Levinas taip pavadino vieną iš pagrindinių savo knygu: *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence* (1978).

banalia tarpusavio konkurencija. Todėl M. Nussbaum, papildydama Rawlso teoriją, siūlo pajėgumus įgalinančius ir netgi kuriančius (*creating capabilities*) pilietinius santykius, pranokstančius grynai argumentacinį racionalumą, grindžiamus individualių naratyvų kaita ir sudarančius detalią socialinių normų metodologiją (*capabilities approach*) (Nussbaum 2011). M. Nussbaum politinės antropologijos ir socialinio teisingumo projektas, mūsų požiūriu, artėja prie to lygmens, kurį S. Čelutka Vilniaus universitete puikiai apgintoje disertacijoje „Politikos autonomija kaip moralinis projektas“ (2021) yra pavadinęs „ontologiniu“. S. Čelutka siūlo originalią trijų lygmenų politiškumo struktūros koncepciją (teorija / diskusija / ontologija), kurią ypač ryškiai perteikia per Arendt mąstymo analizę (Čelutka 2020)².

Apmąstyti šį „ontologinį“ politiškumo lygmenį, t. y. galimybę kildinti teisingas socialines normas iš teorijomis dar neįformintos, bet realiai sąmonėje išgyvenamos žmogaus tapatybės, yra ir mūsų užduotis šiame straipsnyje. Tai atliksime pasitelkę Paulo Ricoeuro kuriančiosios vaizduotės, kaip naratyvinio tapatumo ir teisingų socialinių normų šaltinio, koncepciją. Kaip matysime, beveik visų paminėtų užsienio autorių mąstymai yra iš esmės susiję su Ricoeuro refleksijomis apie naratyvinį asmens tapatumą ir / arba iš jo kylančią teisingumo sampratą. Šias refleksijas norime įvesti į lietuviškąją filosofinę istoriografiją.

Naratyvinis racionalumas, integruojantis individualią ir subjektyvią žmogaus gyvenimo dimensiją, gali tapti socialinių normų šaltiniu bei realizuoti socialinį teisingumą platesniu mastu, nei tai pavyksta argumentaciniam racionalumui: toks yra mūsų ginamas teiginys. Pradėsime nuo naratyvinio žmogaus tapatumo Ricoeuro filosofijoje pristatymo. Šiame ontologiniame tapatumo lygmenyje skleidžiasi specifinis racionalumas, pranokstantis grynai argumentacinį. Kaip tik šis pranokimas ir yra būtinas tam, kad pagal teisingumo principą besiformuojanti visuomenė galėtų efektyviai spręsti socialinių normų konfliktus. Etinė naratyvinio tapatumo dimensija, kurią pristatysime antrame skyriuje, garantuoja, kad naratyvą kurianti vaizduotė nenukryps į solipsistines subjekto tendencijas ir atitiks objektyvius socialumo reikalavimus. Tokiu būdu vaizduotė tampa pajėgi realizuoti teisingumo ir meilės dialektiką, būtiną teisingumui įgyvendinti, t. y. teisingų socialinių normų įvairovei, atspindinčiai realius ir fundamentalius (t. y. kylančius iš realaus asmens sąmonės gyvenimo) visų piliečių poreikius, užtikrinti. Ricoeuro kuriančiosios vaizduotės koncepcija antropologiškai grindžia iš naratyvinio žmogaus tapatumo kylantį politinį teisingumą, tačiau, mūsų manymu, neatsako į kai kuriuos klausimus, kuriuos suformuluosime straipsnio pabaigoje.

² „Prasmingas politinis gyvenimas antrame aukšte [diskusija – P. A.] galimas tik tada, kai politinių veikėjų savivoka praeina pirmojo aukšto „filtrą“ [ontologiją – P. A.]. Jeigu piliečiai neigia ar ignoroja pamatines bendrabūvio sąlygas, išauga tikimybė, kad antrame aukšte piliečiai ilgai neišsilaikys, o pirmojo aukšto filtrą saugo politiką nuo degeneracijos į autoritarizmą ir totalitarizmą. Čia slypi politikos ontologinių struktūrų moralinė reikšmė. Arendt politinė teorija neperša specifinių moralinių vertybių, kuriomis reikėtų pagrįsti konkrečius politinius sprendimus (tai būtų antro aukšto užsiėmimas) ar griežtų etinių sistemų (trečio aukšto lygmuo) [teorija – P. A.], tačiau aprašo egzistencines prielaidas ir kategorijas, kurios sudaro sąlygas atsakingai ir visavertiškai būti antrame aukšte. Arendt mėgina geriausiose autentiškos politikos praktikoje (Atėnų demokratijoje, Amerikos revoliucijoje) iškristalizuoti joms būdingas moralines nuostatas ir dorybes, kurios vėliau tampa normatyviniais orientyrais visoms kitoms politinėms praktikoms“ (Čelutka 2020: 77).

Nratyvinis tapatumas ir kuriančioji vaizduotės funkcija

Ieškodamas atsakymo į klausimą, kas yra žmogus ir žmonių bendruomenė (matysime, kad abu dėmenys yra neatsiejami), Ricoeuras pabrėžia statiškumo kategorijos nepakankamumą. Skirtingai nuo kitų gyvų būtybių formuojamos aplinkos, žmogaus kuriamas pasaulis yra nuolatos rekonfigūruojamas arba perkuriamas. Į šį vyksmą žmogaus asmuo yra įsitraukęs ontologiškai: pasaulio kūrimas yra savęs paties kūrimas. Pasaulis ir aš pats – dvi sąvokos, apibrėžiančios du kuriančiosios vaizduotės raiškos lauko aspektus ir jos kuriančiąją funkciją struktūriškai išskirstančios į du vaidmenis: kūrimo procesas vyksta kaip semantinės inovacijos kalboje ir kaip naujų buvimo pasaulyje galimybių atradimas.

(Per)kūrimo procesas vyksta per kalbą, per joje atsirandančias semantines inovacijas. Kuriančioji vaizduotė išpildo šį procesą, *pasakodama (le récit)* žmogaus gyvenimo „intrigą“³, t. y. sukurdamą jo gyvenimo įvykių, užduočių, sąlygų, aplinkybių ir paties vyksmo sintezę, kuri suvienija heterogeniškus pasakojančiojo patirties elementus ir sukuria naują, iki šiol pasaulyje neegzistavusią prasmę. Todėl ši sintezė yra žmogaus gyvenimo unikalumo šaltinis. Tuo pačiu metu, pabrėžia Ricoeuras, vyksta „žaidimas galimybėmis“ (1976: 215), kuomet vaizduotė tarsi atsipalaiduoja nuo esamo pasaulio ir „išbando“ naujų idėjų ar naujų vertybių – naujų buvimo pasaulyje modalumų – užuomazgas. Vaizduotės realizuojamame gyvenimo pasakojime išbandome vienokius ir kitokius veiksmus, ir kai kurie iš jų išsipildys „būsimame“, „ateinančiame“ (*à-venir*) pasaulyje. Taigi, asmens unikalumas reiškiasi kaip novatoriškų gyvenimo galimybių kūryba. Pasakojimo metu kuriančioji vaizduotė *kuria* gyvenimą to, kuris pasakoja savo gyvenimą.

Kadangi gyvenimas ir pasaulis yra vienas kitą implikuojantys procesai, tai pasakotojas, kurdamas save, kuria ir pasaulį. Antroji kuriančiosios vaizduotės funkcija yra euristinė. „Žaidimas galimybėmis“, atsipalaidavus nuo esamo pasaulio, yra naujo pobūdžio jungtis su pasauliu arba perėjimas nuo pirminės referencijos į antrinę. Šį perėjimą Ricoeuras aprašo pasitelkdamas Husserlio gyvenamojo pasaulio ir Heideggerio buvimo pasaulyje kategorijas: „Mano tezė: pirminio lygmens referencijos panaikinimas, įvykstantis fikcijoje ir poezijoje, sudaro galimybę rasti antro lygmens referencijai, kuri nurodo jau ne įprastai manipuluojamų objektų pasaulį, bet tą, kurį Husserlis vadino *Lebenswelt*, o Heideggeris – *būtis-pasaulyje*“ (Ricoeur 1986: 114). Žmogaus gyvenamas pasaulis Husserlio ir Heideggerio filosofijose yra neatsiejamas nuo galimybių rasti naujovei susidarymo. Husserlis šias galimybes traktavo kaip vaizduotės variacijų, Heideggeris – kaip gyvenimo faktiškumo (*faktizität*) išdavą. Ir nors huserliškąją vaizduotės variacijų temą Ricoeuras labiausiai plėtojo literatūrinių pasakojimų lygmenyje, kuriančioji vaizduotė ir jos euristinė funkcija, naujų būties-pasaulyje modusų paieška, veikia ir visų žmonių, pasakojimais reflektuojančių savo gyvenimą, kasdieniame pasaulyje: „Tiesą pasakius, mimetinė pasakojimų funkcija yra ne kas kita, kaip metaforinės referencijos taikymas žmogiškosios veiklos sferoje“ (1983: 12); „Vaizduotė pasižymi projektyvine funkcija,

³ Žmogaus gyvenimo „pavertimą intriga“ (*la mise en intrigue*), vykstant pasakojimui, Ricoeuras analizuoja pirmojoje knygos *Laikas ir pasakojimas [Temps et récit]* dalyje, pavadintoje *Intriga ir istorinis pasakojimas [L'intrigue et le récit historique]*, komentuodamas Aristotelio *Poetiką* (1983: 66–104).

priklausančia pačiai veiksmo dinamikai“ (1986: 224). Kuriančioji vaizduotė, veikianti poezijoje ir visuose autentiškuose gyvenimo pasakojimuose, kuria žmogaus egzistenciją – jį ir jo pasaulį – tiek teorinių vertinimų, tiek praktinės elgsenos lygmenyse.

Svarbu pabrėžti, kad kuriančiosios vaizduotės pildomas naratyvas pranoksta ideologinį, konceptualiai sistemiską, abstraktų vaizdinį ir išreiškia patirties bei situacijos laikišką konkretybę tiek kolektyvinės, tiek individualios tapatybės atveju. Šį itin reikšmingą pranokimą Ricoeuras traktuoja kaip „praktinę išmintį“, kuriai jis skiria devintąjį veikalo *Aš pats kaip kitas* skyrių (1990: 279–344) ir prie kurios dar sugrįšime. Bendruomenės naratyvinė tapatybė yra kuriama konkrečią tikrovę skleidžiančiais istoriniais pasakojimais ir jų nuolatiniais perinterpretavimais (idealus pavyzdys – žydų tautos bei krikščioniška tapatybė, realizuojama be perstojo vienas kitą semantiškai praplečiančių tekstų Biblijoje, o vėliau – Talmude arba Bažnyčios tradicijos aktuose), o individo – jam intymiai pasakojant savo asmeninę istoriją (idealus pavyzdys – individualios psichoanalizės procesas).

Atsakyti į klausimą „Kas [esu]?“, kaip stipriai yra sakiusi Hanna Arendt, tai pasakoti tam tikro gyvenimo istoriją. <...> Skirtingai nuo abstrakčios To Paties [*le Mème*] tapatybės, naratyvinė tapatybė, iš kurios kyla aš [*ipséité*, „aš-iškumas“], yra pajėgi į tam tikro gyvenimo koherentiškumą įtraukti kaitą. <...> Naratyvinės tapatybės sąvoka yra vaisinga ir tuo, kad gali būti taikoma ir bendruomenei, ir individui. Galima kalbėti apie bendruomenės aš [*ipséité*], kaip kalbame apie individo aš: individas ir bendruomenė susidaro kaip tapatybės, pasakodamos tokius pasakojimus, kurie abiem atvejais tampa jų tikrąja istorija. (Ricoeur 1985: 442–444)

Kurdama tapatybinį pasakojimą, vaizduotė peržvelgia bendruomenės arba asmens istoriją, t. y. panardina sąmonę į šiuo metu „prieš akis“ vykstančią konkrečią ir intymią jos gyvenimo tėkmę, kurioje reiškiasi daugybiniai praeities įvykiai bei visos reikšmingos jų detalės, ir suteikia jai koherentiškumą, prasminę arba, pagal Ricoeuro perimamą MacIntyre'o posakį, „tam tikro gyvenimo naratyvinę visumą“ (Ricoeur 1990: 187). Siekti ir siekiami tikslai, uždaviniai, motyvai, kančios, džiaugsmas, nutikimai, etc.: pasakojamo asmens gyvenimo koherenciją Ricoeuras struktūruoja į „gyvenimo planus“ arba „praktines visumas“ (karjera, meilė ir šeima, laisvalaikis...), kuriuos sujungia ir kuriems prasminę visumą suteikia *gero gyvenimo* (*vie bonne*) siekio ir konkrečių pasirinkimų ar nutikimų „tarpusavio hermeneutika“, „hermeneutinis ratas“ (Ricoeur 1990: 210).

Naratyvo formą įgaunantis hermeneutinis ratas nevyksta savaime. Kad sukurtų dinamišką ir autentišką asmens ir bendruomenės tapatybę, jam reikia pastangos pasipriešinti pasakojamos istorijos sedimentacijai, t. y. tradicijos išalui jau susidariusiose prasmėse. Kuriančioji vaizduotė privalo pajėgti užmiršti: „Reikia mokėti būti a-istoriškam, t. y. pamiršti, kai istorinė praeitis tampa nepakeliama našta“ (Ricoeur 1986: 307). Pajėgumas užmiršti yra kūrybos sąlyga. Tačiau jos sąlyga yra ir pajėgumas prisiminti, kai dabarties laikas reikalauja praeities, t. y. patirties tam, kad vaizduotė išvengtų nuo tikrovės atitrūkusios fantazijos, „utopijos“, ir „atgaivintų praityje užgožtą, neišsipildžiusį potencialą“ (Ricoeur 1985: 376). Sedimentaciją įkūnijanti ideologija ir fantazuojanti utopija – dvi neišpildytos vaizduotės formos, kurios istoriją paverčia žmogaus sąmonės vidinio skilimo (nesugebėjimo suvokti savęs paties) lauku ir jos vyksmą – neišsipildžiusių *gero gyvenimo*

(*vie bonne*) galimybių „kapinynu“ (Ricoeur 1992: 112), t. y. nesugebėjimo kurti pasaulio ir savęs išdava. Savo tekstuose Ricoeuras daug dėmesio skiria naujybės radimuisi, kurią vaizduotė įgyvendina tik kai ką pamiršdama ir kai ką prisimindama. Šio „kai ko“ pasirinkimo kriterijus – etinio pobūdžio *gero gyvenimo* siekis.

Etinė-socialinė naratyvinio tapatumo dimensija

Naratyvas, kurio susidarymo metu kuriasi asmens tapatumas, visada yra ne tik savęs, *soi-même*, bet ir kito, *un autre*, naratyvas. Ricoeuro veikalas vadinasi *Soi-même comme un autre, Aš pats kaip kitas*, o jo pagrindinis teiginys yra išsakomas jau įžangoje: „Mano paties aš[-iškumas] implikuoja kitiškumą taip intymiai, kad vienas be kito net negali būti pradėtas mąstyti, kad vienas yra įtrauktas į kitą <...>. [Pavadinime esantį žodį] „kaip“ mes vartojame stipriąja reikšme: ne tik palyginimo (aš pats kaip panašus į kitą), bet implikacijos (aš pats kaip kitas) prasme“ (Ricoeur 1990: 14). Tačiau kuriančiosios vaizduotės formuojamas naratyvas nėra dvinaris. Ricoeuras pabrėžia, kad jis iš karto yra trinaris, į savęs kaip kito artikuliaciją įtraukiantis institucijas. Naratyvas visada yra „rūpestis savimi, rūpestis kitu, rūpestis institucija“. Rūpesčio sąvoką būtina suvokti ne pagal „pareigos“, o pagal „troškimo būti“ modalumą: Ricoeuras integruoja Levino metafiziką⁴. Tai rikioriškajam tapatybės konceptui ir iš jo kylančiam socialiniam normatyvumui suteikia galimybę pranokti Kanto moralės ir Rawlso teisingumo teorijas, jas esmingai papildant, kaip matysime vėliau. Pagal šią trilybę ašį besiformuojančią etiką Ricoeuras apibūdina kaip „gero gyvenimo [*la vie bonne*] su kitu ir kitam teisingose institucijose siekį“ (Ricoeur 1990: 202).

Aš / kito dialektiką Ricoeuras analizuoja panaudodamas Levino etikos kategorijas: 1) atsakomybę už kitą, kuri įgalina mano paties tapatumą su savimi: „Jeigu kitas manimi nepasikliautų, ar būčiau pajėgus laikytis žodžio, laikytis savęs paties?“ (Ricoeur 1990: 393); 2) veido epifaniją, kuri yra vaizduotės kūrybingumo šaltinis, kadangi atskleidžia kito nepakeičiamumą ir visų jau sukurtų kito reprezentacijų nepakankamumą: „Kitas ateina į tokį mąstymą, kuris yra ne-gnoseologinis, o fundamentaliai *etinis*“ (Ricoeur 1990: 388). Kurdama naratyvą pagal šias kategorijas, vaizduotė jaučiasi įsipareigojusi be perstojo atnaujinti kito, taigi ir save pasakojančio žmogaus vaizdinį: tapatumas yra dinamiškas, nes jį žadinantis kitas yra neišsemiamas. Etinis gero gyvenimo kriterijus reikalauja, vaizduotei vis iš naujo pasakojant savo, taigi ir kito bei kitų, gyvenimą, įtraukti naują patirtį, naujas praktikas, naujus idealus, t. y. gerą gyvenimą apibrėžti vis naujai. Kartu ši savojo tapatumo dinamika, analizuojama pasitelkus atsakomybės už kitą ir veido epifanijos kategorijas, sukuria ontologines sąlygas rasti laisvai atsitraukimo prieš kitą valiai, t. y. laisvam sutikimui neprimesti kitam sau taikomų normų – tai esminis elementas, siekiant išvengti socialinių normų konfliktų.

Tačiau, iš Levino perėmęs *troškimo* etikos logiką, Ricoeuras pabrėžia būtinybę ją derinti su Kanto moraline pareiga ir jos kategoriniu imperatyvu. Tik taip įmanoma išsaugoti bet kokiam socialumui būtiną objektyvumo dimensiją. Kategorinis imperatyvas

⁴ Tačiau neperima jo požiūrio į „būtį“ visumos: buvimas Ricoeurui nėra savaiminė kito vietos uzurpacija.

išreiškia *gerą valią* kaip tokią, nepriklausomą nuo jutimais aptinkamo objekto, taigi yra universalus. Šia prasme jis yra visų etinių pasirinkimų, kurių seka yra naratyvo kūrimo gija, kriterijus, „kantrus visų kandidatų, pretenduojančių į gėrio statusą, tikrinimas“ (Ricoeur 1990: 241). Kategorinio imperatyvo įtraukimas į naratyvo struktūrą, į kuriančiosios vaizduotės darbą apsaugo ją nuo tos rūšies „subjektyvumo“, kuris sunaikina kito kitoniškumą, ir naratyvui suteikia „objektyvumo“ arba „formalumo“, kurio prasmė – nuolatinis teisingumo atkūrimas.

Kita vertus, komentuodamas Kanto moralės filosofiją, Ricoeuras atmeta „idėją, kad protas gali būti praktinis pats per save, t. y. pajėgus įsakyti nepriklausomai nuo troškimo“ (1990: 249). Šalia objektyvaus ir formalaus santykio su kitu normalizavimo būtina kelti „motyvacijos klausimą“, kurio refleksija kuriančiosios vaizduotės darbe leidžia pamatyti „draudime pasislėpusią sielą“: „Kaip pajėgtume paversti vidiniu iš išorės ateinančių imperatyvą, jeigu, galų gale, jame neatpažintume mūsų laisvės raiškos?“ (Ricoeur 1990: 258). Taip Ricoeuras, leviniškai pabrėžęs Kito fundamentalumą savęs paties susidarymo procese, akcentuoja pagarbos sau pačiam principą, be kurio atsakomybė už kitą ir jo veido epifanija negalėtų įvykti, nes kategorinis imperatyvas nebūtų egzistenciškai motyvuotas: „Tik aš-pats gali turėti kitą nei aš“ (Ricoeur 1990: 219). Ricoeurui nėra būdingas žymusis Levino asimetriškumas, Kitą paverčiantis be galo vertingesniu už save.

Troškimo ir formalaus privalomumo etikų teorinis suderinimas vertas tiek, kiek jis nukreipia į konkrečias gyvenimo situacijas: jis prasmingas tiek, kiek skleidžiasi praktiškai, realiame gyvenime, nuo kurio naratyvas *ipso facto* atitrūkti negali ir kurio kuriančiuoju elementu jis yra. Kuriančiosios vaizduotės etinės veiklos intensyviausia fazė yra „praktinė išmintis“, kuriai Ricoeuras skiria devintąjį veikalo *Aš pats kaip kitas* skyrių (1990: 278–344): čia yra analizuojamos minėto suderinamumo sąlygos. Visos jos – tai sprendimo „konkrečioje situacijoje“ sąlygos. Tik praktinė išmintis sugeba realizuoti etinį troškimą, besiskleidžiantį individualių poreikių pasakojimuose, bet tuo pačiu metu išlaikyti pagarbą objektyvioms moralinėms normoms. Mūsų įsitikinimu, Ricoeuro tekstuose analizuojama kuriančioji vaizduotė, plėtodama naratyvinį individo ir bendruomenės tapatumą, yra pajėgi numalšinti visuomenėje paplitusią „netvarkos“ baimę, kuri natūraliai randasi išgirdus politinius pasiūlymus atsižvelgti į mažumų ir atskirų individų poreikius. Todėl ši vaizduotė galėtų būti traktuojama kaip žmogaus teisių filosofijos antropologinis pagrindas. Kuriančioji vaizduotė, kaip praktinės išminties šaltinis, yra pacifikuojantis socialinio normatyvumo elementas, malšinantis socialinius konfliktus.

Daugialypius pareigos moralės ir troškimo etikos konfliktus visuomeniniame gyvenime Ricoeuras grupuoja į gerbūvio padalijimo konfliktus (kylančius dėl formalių teisingumo principų taikymo konkrečioms situacijoms neadekvatumo), valdymo tikslų konfliktus (kylančius dėl principinio teorinių idėjų nesuderinamumo) ir fundamentalius, iš anų dviejų kylančius, demokratijos legitimacijos konfliktus, kurie lemia prasmingo globalaus visuomenės projekto nykimą. Ricoeuras parodo, kad instrumentinis argumentacinis racionalumas, taikomas mokslinėje diskusijoje, čia negali duoti laukiamų rezultatų: socialiniai konfliktai galės būti išspręsti tik vykstant „dialogui situacijoje“ ir šiam dialogui esant tęstiniam, tik „bendrai realizuojant *fronezis*“ (*phronēsis à plusieurs*)

(Ricoeur 1990: 304). Iš esmės, prancūzų mąstytojas teigia būtinybę socialiniame dialoge vadovautis individualių bei kolektyvinių naratyvų kaitos principu⁵, kuris veiktų kur kas efektyviau už instrumentinį argumentacinį racionalumą, politikoje dažniausiai išvirstantį į savo paties karikatūrą. Naratyvų kaita, t. y. kuriančiosios vaizduotės įgyvendinama praktinė išmintis, implikuoja psichologinio tiesos išgyvenimo gilia antropologine prasme lygmenį, išryškėjantį tik išsikalbėjimo ir išiklausymo proceso metu ir įgalinantį *laisvai norimą* (norimą ne dėl teorinio sprendimo, bet išjudinus valią, sužadinus troškimą) savos teorinės pasaulio vizijos suspendavimą (bet ne paneigimą sau pačiam) kito žmogaus gyvenime dėl kito žmogaus gėrio. Svarbu suprasti, kad naratyvų kaita grindžiamas dialogas privalo būti abipusis: jis skatina ne vienpusę, bet bendrą ir todėl efektyvią motyvaciją siekti, kad konkrečiuose gyvenimuose realizuotųsi kiekvieno troškimas, moderuojamas objektyvios moralės, kurios būtinybę leidžia suvokti ir laisvai rinktis tas pats naratyvų kaitos procesas. Čia veikia vaizduotės kūrybiškumas, kurio variklis – kito ir savo paties asmens unikalumo, nepakeičiamumo ir neįmanomumo jį galutinai teoriškai reprezentuoti egzistencinis išgyvenimas. Tai lemia poreikį socialines normas kurti nuolatos.

Naratyvinė socialinio normatyvumo logika: teisingumo ir meilės dialektika

Naratyvinė etika implikuoja intersubjektyvius santykius, vienalaikiškai apimančius ne tik mano ir kito tapatumų, bet ir *teisingų* institucijų kūrimą: tai – „gero gyvenimo su kitu ir kitam teisingose institucijose siekis“ (Ricoeur 1990: 202). Šio siekio pildymosi pagrindas – intymūs pokalbiai, pasakojimai apie save ir kitą, tačiau šis naratyvinis procesas privalo reikštis taip pat oficialių socialinių normų ir visuomenės gyvenimą struktūruojančių institucijų kūrimu. Ricoeuras perima Arendt refleksijas apie būtinybę „pasirodyti viešoje erdvėje“, kurioje, tarsi „žmogiškųjų santykių audinyje, kiekvieno žmogaus gyvenimas išrutuliotų savo trumpą istoriją“ ir kuri būtų politiškai formuojama „teisingumo pajautos“ (Ricoeur 1990: 229). Teisingumą Ricoeuras apibūdina ne tik kaip teisingą gerbūvio padalijimą, kuomet kiekvienas gauna tai, kas jam priklauso, bet ypač kaip faktiškai realizuojamą kiekvieno teisę įsijungti į socialinį gyvenimą. Ši realizacija – tai bendradarbiaujančios visuomenės kūrimas, leidžiantis išsiskleisti kiekvieno žmogaus potencialui. Analizuodamas Rawlso teisingumo koncepciją, perimdamas jos deontologiją ir taikydamas joje dėstomą procedūros metodą institucijų kūrimo lygmenyje, Ricoeuras išvelgia ir jos trūkumą: procedūriškai nustatytas teisingumas palaiko konkurenciją tarp individų, savaime reikalingą visuomenės evoliucijai, bet negarantuoja egzistencinio bendradarbiavimo tarp piliečių, būtino konkurencijai moderuoti tam, kad ši evoliucija išliktų etiškai pateisinama. Teisingumo pajauta, iš esmės būdinga vaizduotės kuriamam

⁵ Šį principą plėtojo Jeanas-Marcas Ferry (1996), Lietuvoje jį komentavo P. Aleksandravičius (2019: 40–50). Žr. taip pat P. Aleksandravičiaus pokalbį su J.-M. Ferry „Apie dvasinį Europos uždavinį“, www.bernardinai.lt, 2018 05 18, <https://www.bernardinai.lt/2018-05-18-apie-dvasini-europos-uzdavini-pokalbis-su-jeanu-marcu-ferry/> [žiūrėta 2022 m. spalio 18 d.].

naratyvui, antropologiškai pagrindžia piliečių santykių reguliavimo perėjimą iš konkurencinio į bendradarbiavimo plotmę.

Pristatęs šį teisingumo idealą, Ricoeuras tuoj pat konstatuoja neįmanomybę jį išpildyti visiškai: realiame gyvenime „teisingumo dažniausiai trūksta, jame karaliauja neteisīgumas“ (Ricoeur 1990: 231). Jis pareiškia, kad adekvačiau yra kalbėti ne apie teisingumo, bet apie „neteisingumo pajautą“. Būtent šioji, neišvengiamai ryškėjanti visuose naratyvuose, yra stipriausias kuriančiosios vaizduotės veiklos akstinas. Akcentuodamas neteisīgumo išgyvenimo fundamentalumą, siekiant teisingumo, Ricoeuras imasi plėtoti „ekvivalentiško [équivalence] logikos ir pertekliaus [excès] logikos dialektiką“ taip, kaip ji skleidžiasi naratyviniame mąstyme. Ekvivalentiškas reikalauja kiekvienam atseikėti tai, kas jam priklauso, taip pat – skirti bausmę, proporcingą nusikaltimui: tai ir yra siekiamas teisingumas, konkrečiuose gyvenimuose regimas tik kaip tolimesnė utopija. Kaip tik šio skausmingo proceso akivaizdoje kuriančioji vaizduotė pasiūlo kitokio tipo – „pertekliaus“ arba meilės – logiką. Pastarajai nėra būdingas proporcijų skaičiavimas. Jai būdinga pranokti, duoti daugiau, nei priklauso (Ricoeur 2004: 321). Būtent tokiuose geranoriškumo gestuose, iš pažiūros prieštaraujančiuose teisingumo principui, ir išsipildo, pasak Ricoeuro, teisingumo siekis: „Meilė reikalauja ne mažiau, o daugiau teisingumo“, kitaip tariant, ji reikalauja peržengti formalaus teisingumo ribas tam, kad teisingumas išsipildytų (ir tai – vienintelė to galimybė) platesniuose rėmuose už tuos, kuriuos braižo konceptuali jo definicija. „Meilė spaudžia teisingumą praplėsti tarpusavio pripažinimo ratą“, t. y. pranokti tolerantiškų ir egzistenciškai nesuinteresuotų santykių tipą ir pripažinti visų žmonių „įsiskolinimą“ vienas kitam, prisiimti atsakomybę už dominuojantį neteisīgumą ir realizuoti valią egzistenciškai pasitarnauti vienas kito gėriui. Formaliam teisingumui užtenka pagal konkurencijos principą susiburiančios visuomenės, kuomet kiekvienas siekia savo laimės gerbdamas kitų teises ir laikydamasis pagarbaus nuotolio. Ar taip besiorganizuojanti visuomenė galiausiai netampa neteisinga? Pertekliaus logika reikalauja bendradarbiavimo, sustabdančio šį tapsmą ir taip kur kas efektyviau išpildančio teisingumą. Ji to pasiekia dar ir todėl, kad, vykstant naratyvų kaitai, meilė priverčia teisingumą atsižvelgti į kiekvieno asmens unikalumą ir nepakeičiamumą, kurie yra įtraukiami į socialinių normų kūrimo procesą.

Pertekliaus logika įgalina kuriančiąją vaizduotę rasti teisingiausias, kiek tai įmanoma konkrečioje istorinėje situacijoje, buvimo kartu arba „gero gyvenimo su kitu ir kitam teisingose institucijose“ formas. Daugybėje savo tekstų Ricoeuras pabrėžia „pertekliaus gestų“ (pvz., Martino Lutherio Kingo ir kitų neprievartinio pasipriešinimo atstovų veiksmus, Willy Brandto prašymą atleisti, atsiklaupiant prieš Holokausto aukoms skirtą paminklą Varšuvoje, etc.) svarbą etinei visuomenės evoliucijai. „Tokie aktai [kaip Willy Brandto] nėra instituciniai, tačiau jie aiškiai parodo ekvivalentiško teisingumo ribas ir leidžia rasti vilčiai tarptautinėje politikoje ir teisėje. Šie gestai pradeda spinduliavimą ir drėkinimą [une onde d'irradiation et d'irrigation], kurie neregimu būdu pasitarnauja istorijos žengimui taikos link“ (Ricoeur 2004: 354). „Neregimumas“ kyla iš to, kad pertekliaus gestai savyje turi tam tikrą etinės visumos nuovoką, kurios iki galo negali išreikšti jokios socialinės normos. Tačiau ši nuovoka, pasirodanti pertekliaus gestuose, tampa efektyviu, nors ir

intuityviu, socialinių normų kūrimo principu. Ji tampa vaizduotės kūrybingumo šaltiniu, egzistenciškai išgyvenamu poreikiu perkurti normas, vykstant naratyvų kaitai. Neprievartinio pasipriešinimo aktas „nepriklauso laiko paraštėms, greičiau jis yra „nesavalaikis“, tarsi anticipuotas, galimas ir dovanojamas kitos epochos egzistavimas, kurį istoriniu turėtų paversti ilgas ir skausmingas politikos tarpininkavimas“ (Ricoeur 2001: 272).

Politikos „tarpininkavimas“ – tai instituciniai veiksmai, moderuojantys pertekliaus gestus. Be jo pertekliaus logika nuvestų į atotrūkį nuo tikrovės ir socialinių normų kūrimas taptų neįmanomas: „Koks baudžiamasis įstatymas ir, apskritai, kokia teisingumo norma galėtų būti išvesta iš veiksmo, jeigu ne-ekvivalentiškumas būtų paverstas bendra taisykle? Koks uždavinių, vaidmenų, gerbūvio ir pareigų pasidalijimas, jeigu maksima duoti, nelaukiant nieko gražinamo, taptų universalia taisykle?“ (Ricoeur 2001: 56). Tapę naratyvo dalimi, pertekliniai veiksmai įgauna poetinę dimensiją, t. y. leidžia kuriančiojoje vaizduotėje iškilti tam, kas dar tik būtų įmanoma. Tuomet kūrybinis vaizduotės impulsas leidžia išvysti novatoriško normų panaudojimo arba naujų normų sukūrimo galimybę. Tačiau racionali refleksija, būtinas kuriančiosios vaizduotės aktų elementas, moderuoja šį impulsą, nurodydama visus galimus tokio panaudojimo ar kūrimo nuokrypius nuo bendrosios moralės, atstovaujančios ekvivalentiškumo logikai. Kuriančiosios vaizduotės darbo kokybė priklauso nuo sugebėjimo išpildyti ekvivalentiškumo logikos ir pertekliaus logikos dialektiką.

Kritiniai klausimai

Ar kalbame apie realius dalykus? Ar teisingumo ir meilės dialektika yra efektyvi mūsų visuomenėse ir neteisingumas dėl to mažta? Ar kuriančioji vaizduotė ir jos naratyvinė logika išties turi realų istorinį poveikį socialinių normų kūrimui? Ricoeuro įsitikinimu, naratyvinis racionalumas kuria paveiklę tendenciją. Žvelgdami į pastarųjų dviejų tūkstančių metų istoriją⁶, greičiausiai turėtume konstatuoti tam tikrą socialinių santykių „šiltėjimą“, vykstantį mūsų visuomenėse. Kito ir kitokio integracijos į visavertį socialinį gyvenimą procesas šiandien yra įgavęs pagreitį visose demokratinėse pasaulio visuomenėse, net jeigu žmogaus teisių gynyba susiduria ne tik su išoriniu pasipriešinimu, bet ir su vidiniais konfliktais, t. y. neišvengiamais konfliktais tarp įvairių socialinių normų. Šiuos konfliktus, Ricoeuro požiūriu, sprendžia teisingumo ir meilės dialektika, praktiškai išpildoma kuriančiosios vaizduotės, kai ji kuria tapatybinius pasakojimus ir kai šiais pasakojimais piliečiai keičiasi autentiškų pokalbių metu. Vis dėlto teorinis šios reliatyviai optimistinės socialinės evoliucijos pagrindimas Ricoeuro tekstuose kelia problemų.

„Pertekliaus logika“ arba meilė, kaip ir iš jos kylantys aktai, savaime nėra instituciniai. Jų nereglamentuoja jokia objektyvi privalomybė ir jie yra išgyvenami tarsi spontaniška duotis, *kairos* momentas: vaizduotė, juos kurdama, yra „veikiama“ transcendentinio jai, „už ją didesnio“ faktoriaus ir niekas nėra garantuotas „perteklinių veiksmų“ atsiradimu. Visa, ką šioje plotmėje gali aktyviai atlikti žmogus – tai palikti šiai „opcijai vietą“, „atsiverti“,

⁶ Prasiidėjusia po krikščionybės atsiradimo – esminio istorijos įvykio protestanto Ricoeuro akyste.

„prašyti“⁷. Todėl Ricoeuro teorija nepasiūlo jokio institucinio socialinių normų konflikto sprendimo. Konfliktui įvykus, telieka lyg malonės laukti visuomenės narių kuriančiosios vaizduotės efektyvios atverties nuo jos nepriklausančiam eventualiam įvykiui. Žinoma, institucijos gali kurti to sąlygas: organizuoti naratyvų keitimosi erdves, kuriose turėtų įvykti egzistenciniu savitarpio supratimu grįstas susitarimas. Tačiau, belaukiant šio *kairos* momento, konfliktas bus numalšintas valingu instituciniu sprendimu, galimai sukelsiančiu dar gilesnį konfliktą tarp šio sprendimo šalininkų ir priešininkų.

Be to, kaip atpažinti iš meilės kylantį gestą ir jį pripažinti kaip tokį? Nepaisant Ricoeuro akcentuojamos bendruomeninio naratyvo galimybės, pirminė kuriančiosios vaizduotės instancija yra individuali sąmonė. Ar egzistuoja patikimi psichologiniai mechanizmai, kurie garantuotų, kad kita individuali sąmonė priims kieno nors naratyvą kaip galimą universalų socialinių normų šaltinį? Meilės veiksmai ir jų poreikio raiška dažnai yra suvokiami kaip „poeto“ arba idioto aktai, neturintys nieko bendra su nusistovėjusiomis socialinėmis ar politinėmis normomis ir praktikomis. Kaip pabrėžia A. Loute, savo tekstuose Ricoeuras nepasiūlo antropologiškai pagrįsto būdo, kaip galėtų būti keičiamas šis suvokimas, kietai įsišaknijęs socialinėje žmogaus sąmonėje (Loute 2009: 60–61). Kitaip tariant, lieka neišspręstas kolektyvinės kuriančiosios vaizduotės klausimas, o tiksliau, neparodyta, *kaip* vyksta perėjimas nuo individualios į socialinę dimensiją, *kaip* aktyvuojasi jungtys, jei jos egzistuoja, tarp individų, galinčios egzistenciškai pagrįsti priimamų normų universalumo imperatyvą iš principo visų visuomenės narių akyse. Tiesa, Ricoeuras pateikia keletą įžvalgų apie „paslaptinę alchemiją“ (Ricoeur 2000: 618), sujungiančią asmenis, įsiklausančius vienas į kitą, apie giliają jų „komunikaciją“, abipusę trauką, norą sekti vienas kito pavyzdžiu, „mimetinį užsikrėtimą“ vienas kitu (Ricoeur 1995: 274). Jis solidžiai apmąstė „socialinės vaizduotės“, visų mūsų individualių veiksmų „nuolatinės simbolinės mediatizacijos“ kultūrinėje veikloje procesą (Ricoeur 1983), kaip ir struktūrą, sujungiančią individualų ir bendruomeninį naratyvą. Tačiau ši struktūra yra labiau grindžiama analogija (mėgstamas Ricoeuro pavyzdys – analogija tarp individualios psichoanalizės ir biblinio naratyvo), o ne paties ryšio atskleidimu. *Kaip* kuriančiojoje vaizduotėje pasirodančios novatoriškos socialumo galimybės, pašauktos transformuotis į socialines normas, tampa bendruomeninės sąmonės tikrove?

Išvada

Vaizduotė yra fundamentalus žmogaus sąmonės elementas, kurio veikla sudaro sąlygas proto ir valios aktams, o ne kyla iš jų. Ji kuria reprezentacijas, kurios duoda pirminį impulsą atnaujinti žmogaus buvimo pasaulyje modusus ir jo tapatybę. Ši žmogaus ir pasaulio kūryba realizuojasi per individualius ir bendruomeninius pasakojimus: individualaus asmens ir žmonių bendruomenės tapatybė yra naratyvinė. Ricoeuro kuriančiosios vaizduotės koncepcija leidžia antropologiškai pagrįsti naratyvinę tapatybę ir naratyvui būdingą

⁷ Čia reziumuojame P. Ricoeuro pokalbį su F. Azouvi ir M. de Launay (Ricoeur 1995).

racionalumą kaip galimą teisingų socialinių normų šaltinį, kuris būtų fundamentalesnis už instrumentinį loginį racionalumą, t. y. vien teorinio proto ir grynios valios aktus.

Toks pagrindimas įmanomas todėl, kad individo ir bendruomenės naratyvinė tapatybė yra iš esmės etinė, t. y. pati iš savęs atsivėrusi Kito figūrai. Aš kaip individas negaliu net pradėti atsakinėti į klausimą, kas esu, neintegruodamas į savo tapatybę kitų individų ir įvairių bendruomenių; lygiai taip pat bendruomeninis aš negali reflektuoti savęs, neįkrisdamas į kenksmingą sau ideologiją ar utopiją, jeigu į savo tapatybę neintegruoja kitų bendruomenių ir individų. Ši integracija, vykstanti per individualių ir kolektyvinių naratyvų kaitą, yra etiškai atsakingų socialinių ryšių mezgimas.

Tačiau socialiniai ryšiai natūraliai reikalauja vaizduotę moderuojančių institucijų, kurios geba suderinti objektyvią moralę (teisingumą) ir subjektyvias inspiracijas (meilę). Šis suderinamumas yra teisingų socialinių normų, kurių vaizduotės, sąlyga, kurią sudaro ta pati vaizduotė. Taigi, kuriančioji vaizduotė yra save pačią gebanti moderuoti instancija, ir jos kūrybiškumas yra praktinė išmintis ne tik todėl, kad išgvildena situacijos konkretumą, bet ir todėl, kad savąsias inspiracijas apsaugo nuo kenkimo objektyvioms buvimo kartu taisyklėms. Taip pati vaizduotė numalšina socialinio chaoso baimę, kurią gali sukelti jos reikalavimai integruoti į socialinių ryšių audinį pačius individualiausius poreikius. Kaip tik todėl ją galime laikyti politine kategorija. Kurdama konkrečių socialinių normų įvairovę, ji malšina jų konfliktą, ko nesugeba padaryti tradicinis loginis-instrumentinis racionalumas ir vien tik jo normomis grindžiamas dialogas. Vaizduotei tai pavyksta todėl, kad, kurdama institucinius buvimo kartu modalumus, ji geba įžiebtį ir išsaugoti žmogiškųjų ryšių asmeniškumo dimensiją, t. y. apsaugo nuo asmenų pavertimo anoniminiais vienetais, būdingo biurokatiškai organizuojamai visuomenei. Asmeniškumo dimensija politikoje, garantuojama kuriančiosios vaizduotės, užtikrina demokratijos tikslingumą – sudaryti sąlygas realizuoti individualius ir kolektyvinius žmonių poreikius, išvengiant tokios jų kolizijos, kuri šią realizaciją stabdytų. Teisingumas, išpildomas meilės, išsaugo normų objektyvumą, bet neutralizuoja jų despotiškumą, kurio išgyvenimas verčia individus pasitraukti iš politinio gyvenimo arba imtis drastiškos, taip pat despotizmą nešančios kovos prieš esamą politinę tvarką. Kuriančioji vaizduotė leidžia kovoti prieš neteisingumą, nesukeliant naujo neteisingumo.

Ricoeuro kuriančiosios vaizduotės koncepcija yra reikšmingas indėlis į pasaulyje vykstančias diskusijas apie antropologinį politikos pagrindimą. Dalyvaudama teisingumo problemos analizėje ir sprendime, ji yra fundamentalesnė už Rawlso teisingumo teoriją, kurioje antropologinio pagrindimo trūksta. Ji neabejotinai siejasi su H. Arendt, M. Nussbaum politinėmis antropologijomis, ir šių mąstytojų jungtis, pageidauta paties Ricoeuro (1990: 210, 224), būtų solidus bandymas atnaujinti demokratinės politinės santvarkos pagrindus. Tačiau šiai koncepcijai trūksta to, ko trūksta prancūzų mąstytojo filosofijai apskritai: analogijos tarp individualios ir kolektyvinės sąmonės analizė joje nėra virtusi antropologinio ryšio tarp individualaus asmens ir bendruomenės pagrindimu.

Literatūra

- Aleksandravičius, P., 2019. *Europa kaip mąstymo būdas: atviros visuomenės pagrindai*. Vilnius: MRU.
- Bergson, H., 2008. *Les deux sources de la morale et de la religion*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Čelutka, S., 2020. Moraliniai Arendt politikos sampratos pagrindai. *Problemos* 97: 75–86. <https://doi.org/10.15388/Problemos.97.6>
- Čelutka, S., 2021. *Politikos autonomija kaip moralinis projektas. H. Arendt, M. Oakeshotto ir C. Schmitt koncepcijų analizė*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas. <https://doi.org/10.15388/vu.thesis.128>
- Ferry, J. M., 1996. *L'éthique reconstructive*. Paris: Cerf.
- Girard, R., 1982. *Le Bouc émissaire*. Paris: Grasset.
- Levinas, E., 1968. *Quatre lectures talmudiques*. Paris: Minit.
- Levinas, E., 1978. *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence*. Paris: Nijhoff.
- Loute, A., 2009. La créativité normative chez Paul Ricoeur. In: *Ethique et gouvernance. Les enjeux actuels d'une philosophie des normes*, ed. M. Maesschalck. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag, 37–61.
- Nussbaum, M. C., 2011. *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Cambridge: Harvard University Press.
- Rawls, J., 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Rawls, J., 1987. The Idea of an Overlapping Consensus. *Oxford Journal of Legal Studies* 7(1): 1–25.
- Rawls, J., 1993. *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Ricoeur, P., 1976. L'imagination dans le discours et dans l'action. In: *Savoir, faire, espérer: les limites de la raison*, ed. H. V. Camp. Bruxelles: Presses de l'Université Saint-Louis, 207–228.
- Ricoeur, P., 1983. *Temps et récit. 1. L'intrigue et le récit historique*. Paris: Seuil.
- Ricoeur, P., 1985. *Temps et récit. 3. Le temps raconté*. Paris: Seuil.
- Ricoeur, P., 1986. *De texte à l'action*. Paris: Seuil.
- Ricoeur, P., 1990. *Soi-même comme un autre*. Paris: Seuil.
- Ricoeur, P., 1991. *Lectures 1. Autour du politique*. Paris: Seuil.
- Ricoeur, P., 1992. Quel éthos nouveau pour l'Europe? In: *Imaginer l'Europe: le marché européen comme tâche culturelle et économique*, ed. P. Koslowski. Paris: Cerf, 107–116.
- Ricoeur, P., 1995. *La critique et la conviction*. Paris: Calmann-Lévy.
- Ricoeur, P., 2000. *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris: Seuil.
- Ricoeur, P., 2001. *Histoire et Vérité*. Paris: Seuil.
- Ricoeur, P., 2004. *Parcours de la reconnaissance*. Paris: Stock.
- Schmitt, C., 2007. *The Concept of the Political*. Expanded Edition. Trans. G. Schwab. Chicago: University of Chicago Press.